

Zehra ORUK*
(Türkiye)

Muş Alparslan Üniversitesi

Einstein`ın Mekanik Evreninde Özgürlük ve Ahlâk Problemi

Özet

XX. yüzyılın en önemli kuramsal fizikçilerinden biri olan Albert Einstein`ın insan ve toplum bilimlerine bakışı onun bilim camiasına dair görüşlerinden izole edilemeyecek temellere sahiptir. Döneminin fizik anlayışı Newton`un nedensellik kuramı üzerine bina edilmiş ve kuvvetli bir neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde tüm olgular değerlendirilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar Einstein, Newton kuramını revize edip bilime dair radikal değişimlere sebep olmuş olsa da kendi ifadelerinde de sıklıkla belirttiği gibi Newton`un nedensellik kuramı, Einstein`ın hayata dair bakış açısına temel ölçüt mesabesinde değildir. Bu nedenle Einstein, evrendeki tüm fenomenleri neden-sonuç ilişkisi ile açıkladığı gibi, insan eylem ve niyetlerine de temel ararken nedensellik kuramını kriter edinmiştir. Özgürlük problemi bağlamında değerlendirdiği insan davranışlarının hür olabilmesi için ciddi anlamda fiziksel engeller varsaymıştır. Ancak bununla birlikte ona göre insan özgürlüğüne hanel getirecek bir diğer önemli etken daha vardır. Kişinin türsel ve biyolojik olarak kalıtsal bazı özellikleri, onun eğilimleri üzerinde oldukça etkilidir. Özgürlük meselesinden ayrı olarak değerlendirilemeyecek irade ve ahlâk konularının da bu noktada irdelenmesi gerekir. Einstein, evrene determinist bir tarzda yaklaştığı için, karşımıza ahlâkın kaynağı problemi de çıkacaktır. Bu çalışmada Einstein`ın insan özgürlüğüne ve ahlâk kavramına bakışı, mekanik evren ve irade bağlamında irdelenerek aydınlığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Özgürlük, Ahlâk, Din, Toplum, Nedensellik, Determinizm

* Muş Alparslan Üniversitesi İİF-Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/Mantık Araştırma Görevlisi, zehra.oruk@alparslan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3673-7536>

Giriş

“Özgürlük/hürriyet” tarih boyunca birçok zihne ve topluluğa değişik gerekçeler ile farklı anlamlar ifade etmiş ve düşünürler birçok platformda bu terim ile hemhal olmuşlardır. Kelime itibari ile zihinlerde oluşturduğu ilk çağrışımın, eylem öncesi “seçme” yahut “irade etme” girişimleri olduğu söylenebilir. Akıl sahibi olan insanın bu niteliğinin bir getirisi yani aklını kullanma yetisinin bir sonucu olarak kendisine atfedilen hür olma hâli, kimi düşünürlerce reddedilse dehatırı sayılır nicelikte olan bir kesim tarafından kısmî ya da tam olarak insan özgür kabul edilmiştir. Alternatifler arasında birine meyiletme hâli, olarak da formülleştirebileceğimiz özgürlük, birçoğu gibi XX. yüzyılın en önemli kuramsal fizikçilerinden biri olan Albert Einstein’ın da dikkatini çekmiş ve üzerinde kafa yormaya değer bulunmuştur. Nitekim doğa yasaları ile ilgilenen insanların evrendeki yasalılığı tümelleme girişimleri Einstein ile ilk kez karşımıza çıkmayacaktır.

Evrenin Mekanikliği Bağlamında İnsan Özgürlüğü

Einstein, içine doğduğu klasik fizik geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Newton’un evren anlayışından oldukça etkilenmiştir. Newton’un oluşturduğu epistem(oloj)ik birikimin üzerine ekleyerek onun birçok görüşünü revize etmesine rağmen Einstein, kendisini Newton’un evren için sunduğu en önemli ilkelerden biri olan Nedensellik Kuramının¹ etkisinden kurtaramamıştır. Bu kuram, şeyler arası ilişkiyi zorunlu olarak bir ya da daha fazla nedene (*cause*) indirgeyerek mekanik bir sistemin varlığını kabul eder. Mekanik sistemde, olgular tamamen zorunlu bir şekilde gerçekleştiği için determinist bir evren anlayışına sebebiyet verir. Determinizm, yani belirlenimcilik, gerçekleşecek olan devinimleri neden-so-

¹Matematik ve Mantık hariç yerel bilimlerin dayanmış olduğu bu yöntem, iki olay/olgu arasındaki herhangi bir ilişkinin genel bir kanun olduğunun kabullenildiği yöntemdir. Örneğin bir taş atarız ve yere düşer. Taş ile düşmesi arasındaki bağ verçekimi kanununa dayanır. Her şey bir nedene dayanır ve nedenler de sonuçlardan önce gelir. Bu yöntemde tekilden tümele, özelden genele, parçadan bütüne gidilir. (Bkz. Merdin, S. (1996). *Tanrı’ya Koşan Fizik*. İstanbul: Timaş Yayınları. (s. 59). Yaldir, H., & Kiraz, S. (2018). *Nedensellik, Bilim ve Metafizik*. Kaygı. sayı: 11.

nuç ilişkisi içinde açıkladığı için nedenin bulunduğu durumda sonucun gelmesinin zorunluluğunu dikkate alarak olayların öngörülebilir olması anlamına gelmektedir.

Evrende bu denli mekanik bir sistemin varlığı Einstein tarafından da kabul edilmiş ve bu sisteme insan eylemleri de dâhil edilmiştir. Nitekim Einstein`ın etkilendiği ve kendisinin de aktardığı Schopenhauer`un insan özgürlüğü üzerine ifade ettiği *kişinin istediğini yapabileceği ancak ne isteyeceğine kendisinin karar veremeyeceği* gibi sözleri Einstein`ın bu konuya bakışına dair bizlere ciddi veri sağlar. Nitekim Einstein, kişinin eylemlerini gerçekleştirenken, dışarıdan gelen bir zorunluluk ile birlikte içten gelen bir mecburiyet haline tabi olduğuna inanır.¹ Bu hal onun iradî olmayan davranışlar sergilemesine yol açacağından insan hürriyeti, özgür irade bağlamında Einstein açısından muğlak görünmektedir.

Einstein, bir yazısında Hristiyanlığın “düşmanını sev” maksimini överken, kişinin yapmak zorunda olduğu eylemleri gerçekleştirdiği için ondan nefret edemeyeceğini ifade ederek bu görüşünün de temelinde Spinoza`nın insan özgürlüğü ile ilgili fikirlerinin yattığını ima eder.² Burada özgürlükten bahsetmişken bu kavramın genel itibari ile Einstein açısından ne gibi bir anlam ifade ettiği irdelenmelidir. Einstein`ın belirgin bir özgürlük tanımı olmadığından referans gösterdiği şahısların tanımları bizler için özel anlamlar ifade etmektedir. Nitekim belirtildiği üzere Spinoza düşüncesi Einstein için fikirlerini geliştirmede önemli bir dayanaktır.

Spinoza, Einstein düşüncesinde rastladığımızı benzer olarak evrenin zorunlu yasaları içeren bir sistemden ibaret olduğunu düşünür. Tabiatta bulunan tüm yasaların Tanrı tarafından belirlenip, bu doğada olup bitenlerin de Tanrı`nın mahiyetinden kaynaklandığını ileri sürer. Bununla birlikte var olan her şeyin de bu tabiat yasalarına tabi olduğunu ve tabiat yasalarının da Tanrı`nın sınırsızlığının, sonsuzluğunun ve değişmezliğinin bir göstergesi olduğunu belirtir.³ Spinoza kişinin davranışları sonucu ödüllendirilmesini, Tanrı`yı bir yargıç olarak tasavvur edip onun eliyle gerçekleştiği şekilde bir eylem olarak tahayyül etmez. Bilakis kişinin davranışının niteliği

¹ Einstein, A. (T.Y.), (1999). *Dünyayı Nasıl Görüyorum. Dünyamıza Bakış.* (çeviren S. Eyüpoğlu vd.). İstanbul: Alan Yayıncılık, (s. 7); Jammer, M., *Einstein and Religion: Physics and Theology.* New Jersey: A Princeton University Press, (p. 73).

² Jammer. *Einstein and Religion.* (p.87).

³ Spinoza, B. (2016). *Tractatus Theologico-Politicus.* (çeviren Cemal, B. Akal-Reyda Ergün). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları. (s. 123); Spinoza, B. (2014). *Mektuplar.* (çeviren Ayhan, E.). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları. (s. 228).

doğrultusunda, davranışının zorunlu sonucu ödüllendirildiğine inanır. Bir başka deyişle Tanrı insanı ödüllendirmez, ödül insanın davranışının doğasının zorunlu sonucu olarak ortaya çıkar.¹Bu durumda bir Yahudi olarak dünyaya gelen Spinoza ve onun yolundan giden Einstein'ın tasavvur ettiği Tanrı düşüncesinin, buldukları dinî gelenek ile paralellik arz etmediği dikkatleri çeker. Nitekim yaşadıklarını düşündükleri âlem, tamamen zorunluluğun bulunduğu bir düzenden müteşekkil olmuştur.

Evrende bu denli zorunluluğun hâkim olduğu bir düşünce sisteminde “özgürlük” fikrinin tanımlanması konumuz açısından önem arz eder. Var olmak için kendi tabiatı dışında herhangi bir müdahaleye ihtiyaç duymayan, etkin olabilmek için yalnızca kendi varlığına gereksinim duyan şeye hür; hâlihazırda varlığı için gerekli ve kesin şartlar olan, etkide bulunmak için başka bir şeyin gerekliliğine ihtiyaç duyan şeye zorlama (cebri) diyen Spinoza, şeylerin var olmasını da o şeyin özünün varlığını kuşatmasına bağlamıştır.² “Hür” kavramını bu şekilde açıklayan Spinoza, *Etika*'sının ilerleyen bölümlerinde her varlığın varlık âlemine gelmesi ya da bir eser vermesi için bir nedene ihtiyaç duyduğunu, dolayısıyla sonlu ya da sonsuz bir iradenin nedene nedenlenmiş olmaya bu denli bağlı olması nedeniyle ona hür denmeyeceğini, zorunlu ya da zorlama kavramının daha uygun olacağını belirtirken, iradeye de hür neden değil, zorunlu neden demeyi tercih eder.³ Bir varlığın varlığa gelmesi için yalnızca kendi varlığına gereksinim duyması o varlığın özgür olması için yegâne ölçüt olduğundan, Spinoza için insan özgürlüğünden ya da nedenlenmiş olmaya mecbur olan iradenin hürriyetinden söz etmek abesle iştigaldir. Dolayısıyla Spinoza'nın fikir dünyasının izlerini taşıyan Einstein düşüncesi de insan özgürlüğüne benzer yönler ile yaklaşacaktır.

Evrende Spinozistik bir bütünselliğin ve harmoninin olduğuna inanan Einstein, katı determinizm ve sınırsız nedensellik düşüncesine sahip olduğu için⁴ insana iradî bir özgürlük alanı bırakmaz:

İçsel ya da dışsal güçlü ve zorunlu yasalara, yani zorunluluğun ilkelerine göre

¹ Spinoza. *Mektuplar*. (s. 155).

² Spinoza, B. (1984). *Etika*. (çeviren Hilmi Ziya Ülken). İstanbul: Ülken Yayınları. (s. 28).

³ Spinoza, *Etika*. (s. 63-64); Spinoza, B. (2015). *Kısa İnceleme*. (çeviren Ayhan, E.). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları. (s. 50-51).

⁴ Jammer. *Einstein and Religion*. (p. 74).

belirlenmiş hareketleri nedeniyle bir insan için, kendi davranışlarından dolayı bir sorumluluk tanımayan cansız bir nesneden daha fazla bir şey sayılmayan ve Tanrı karşısında da sorumlu tutulmayan biri için ödüllendiren ve cezalandıran bir Tanrı kavramıdır. Başka deyişle insanın eylemlerinin, içsel ve dışsal zorunluluk tarafından belirlenmesi gibi basit bir nedenden dolayı, Tanrı'nın gözünde devinimleri yüzünden nasıl herhangi cansız bir nesne sorumlu görülmezse, o nesneden daha fazla sorumlu tutulamayan kimseye, ödüllendiren ya da cezalandıran bir Tanrı fikri kavranamaz gelir.¹

Metinde de görüldüğü üzere Einstein, insana özgürlük alanı tanımamak ile birlikte bir de onun yapıp ettiklerinden dolayı hür kabul edilip bir Tanrı karşısında yargılanması düşüncesine karşı çıkar. İnsan eylemlerini özgür ve ihtiyarî bir şekilde gerçekleştiremiyor ise bunların sonucu olarak cezalandırılması ya da ödüllendirilmesi akıl dışıdır. Bu durumda Tanrı, kendi dikte ettiği fiillerin gerçekleştirilmesi sonucu aslında insanı değil kendi kendisini yargılamış olur. Tanrı'nın insan üzerine zorunlu kıldığı eylemler, bireyler tarafından sergilenir. Bu durum senaryosu özenle ve düzenle yerine getirilen oyunu andırır.

Einstein, kişinin eylemlerini gerçekleştirirken mekanik bir sisteme dâhil olmasının getirdiği yalnızca dışsal bir zorunluluğun değil, aynı zamanda içten gelen bir zaruret varlığını da iddia eder. Onun Sigmund Freud'a yazdığı bir takım ifadeleri, içten gelen bu zorunluluklar için örnek teşkil edebilir. Nitekim o, Freud'a kişinin içinde yıkım, saldırı, nefret gibi bazı duyguları taşıdığını ve yeri gelince bu gibi tutumlarını dışarıya yansıttığını belirtir.² Freud'un düşünce dünyasında da benzerlerine rastlayabileceğimiz bu gibi ifadeler insanın aslında bir olaya ya da duruma karşı yaklaşımının keyfiyetinde yatan sebeplerden bir kısmıdır.

Einstein'a göre insan, kalıtsal olarak aileden getirdiği bazı özellikler ile birlikte, türüne ait bir takım niteliklere de sahiptir. Bunlar onun eylemlerine niyet ederken ve onları gerçekleştirirken oldukça etkilidir. Ayrıca insan yaşamı boyunca bulunduğu coğrafyanın ve mensubu olduğu toplumun şekillendirmelerine maruz kalır. Nitekim toplumsal bir varlık olarak insan, yaşadığı kültürden ve geleneklerden oldukça

¹ Einstein, A. (1960). *Religion and Science. Ideas and Opinions*. New York: Crown Publishers. Inc. (p. 39); Einstein, A. (2013). *Din Bilim. Bilim ve Felsefe Yazıları*. (çeviren Bozkurt, N.). Ankara: SentezYayıncılık. (s. 262).

² Einstein, A., & Freud, S. (2009). *Niçin Savaş?* (çeviren Emre Ak, editör, Isaac Asimov). Ankara: Ayrac Yayınevi. (s. 25).

etkilenir. Bu kültür ve gelenekler insan eliyle şekillendirildiğinden her ne kadar uzun bir süreç gerektirse de değişmesi mümkündür. Değişen yaşam koşulları ve bu tip manevi kurallar, insan eylemlerinin de değişmesine sebebiyet verir. Dolayısıyla Einstein açısından doğrudan olmasa da davranışların ve istençlerin değişmesi için kısıtlı ya da esnek bir alan mümkündür.¹

Einstein, bu kısıtlı ve esnek diye nitelendirdiğimiz alan olarak eğitim, sanat ve kişisel gelişime yol açacak dalları kabul eder. Bunlar ile kişinin bilinçlilik halinin yükseleceğini ve kendi eylemlerine yön vermesinin ihtimalini vurgular. Kişinin hayattaki yegâne kaygısının kendi bencil isteklerinden arınarak topluma fayda sağlamak olması gerektiğini düşünerek insanların hayatlarını bu doğrultuda yönlendirmesini tavsiye eder. Nitekim kişi var oluşundaki anlamı bu yol ile bilebilir ve kendinin daha zayıf olan toplumsal eğilimlerini güçlendirebilir.²

Einstein'a göre kişi, sosyal bir varlık olarak sevgi, nefret, gurur, sempati, güç ihtiyacı, acıma ve benzeri duygular aracılığıyla kendi gibi varlıklar ile ilişki içinde yaşar. Bu gibi dürtüler onun karşılaşacağı problemlere ve sıkıntılara karşı, ona, hayatta kalma güdüsü aşılayarak kendi kendini ve ırkını korumaya teşvik eder. Ayrıca insanın kendi iç âleminde ve dış dünyada yaşadıkları ve karşısına çıkanlar gösteriyor ki bilinçli eylemlere, insanın kendi korku ve arzuları temel oluşturur. İçten gelen bu doğal dürtüler son bulduğu takdirde insan için eylemler de son bulacaktır. Zira hayvanlar ile arasında var olan dil ve simgesel araçlar gibi farklılıklar olsa da ciddi ortak yönler mevcuttur. Düşünme ve akletme yetisi, nedensel olarak içinde barındırdığı içgüdülerine hizmet eden unsurlar olarak insanın varlığında konumlanmıştır. Einstein'a göre akıl ve hayal gücü gibi yetiler dahi insanın içgüdüleri ve eylemleri arasında bir aracı konumundadır.³ Her ne kadar ayırıcı etken olarak görünse de bu niteliklerin görevi insanı, insandan kurtarmaktır.

Einstein, insanın bu sebepler ile özgür olmadığını belirtse de Hitler'e oy veren Alman halkını asla affetmez ve kitlesel katliamlar için onların cezalandırılmaları ge-

¹ Einstein, A. (T.Y.). *Niçin Sosyalizm? Dünyamıza Bakış*. (çeviren S. Eyüpoğlu vd.), İstanbul: Alan Yayıncılık. (s. 41).

² Einstein, A. (1950). *Why Socialism? Out of My Later Years*. New York: Philosophical Library. (p. 128-130).

³ Einstein, A. (1950). *Morals and Emotions. Out of My Later Years*, New York: Philosophical Library, (p. 15-16).

rektiğini sıklıkla vurgular.¹Elbette Einstein`ın düşünce sisteminde karanlık noktalar mevcuttur. Ancak kendi içinde tutarlı bir yol benimsemeye çalışan Einstein`ın bu düşüncelerini de başka türlü anlamak ya da yorumlamak mümkündür. Zira o, kişilerin eğilimlerinin oluşmasında her ne kadar içten ve dıştan etkili olan faktörlerin var olduğunu savunsa da onun düşünce sisteminde, belirlenmiş gibi görünen insan eğilimlerine, kendisinin yön vermesinin ve nefret, yıkım gibi duygulara mahal veren durumlardan sakınmasının mümkün olduğunu ifade eder.

Fikrî özgürlüğe oldukça önem veren Einstein, kendisinin özgürlük tanımını da şu şekilde aktarır:

Benim özgürlükten anladığım, genel veya özel bilgilerle ilgili fikir veya iddiaları öne süren kişinin herhangi bir tehlike veya dezavantajlar ile karşılaşmayacağı bir sosyal ortamdır. Bu haberleşme özgürlüğü bilimsel bilginin gelişmesi ve yayılması için vazgeçilmez bir ihtiyaçtır ve her şeyden daha önemli bir kazançtır. Yapılması gereken ilk şey yasalarla güvence altına alınması olacaktır. Ama bu yalnızca yasaların yapabileceği bir şey değildir, herkesin fikrini ceza almadan belirtebilmesi için bütün toplumda hoşgörü hâkim olmalıdır. Bu kadar geniş bir özgürlük ideali hiçbir zaman gerçekleşmeyebilir ama bilimsel düşüncenin ve felsefî yaratıcı zekânın genelle yayılarak ilerleyebildiği kadar ilerleyebilmesi için sonsuz çaba gösterilmelidir.²

Görüldüğü üzere Einstein, özgürlükten kastının bilimsel çalışmalara ortam hazırlayan ifade özgürlüğü olduğunu belirterek zihninde oluşturduğu ideal toplumu karakterize eder. Bunun belki de hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini ancak buna rağmen çaba sarf edilmesi gerektiğini belirterek herhangi bir baskı olmadan hür bir şekilde duygu ve düşüncelerin ifade edilmesinin önünü açmaya çalışır. Elbette bu görüşün oluşmasında içinde yaşadığı dönemin şartları da oldukça etkilidir. Nitekim kendisi bir Yahudi olarak Nazi zulmünün yaşandığı dönemde yaşamış ve kendi irkdaşları kadar talihsiz olmamakla birlikte Yahudi kimliğinden dolayı çeşitli sıkıntılara maruz kalmıştır.

Einstein için düşünce özgürlüğünün yaşanabilmesi ve fikrî hürriyete sahip olunabilmesi için insanın kendine yani kişisel aktivitelerine ayıracak zamana ihtiyacı

¹ Einstein, A. (1950). *To the Heros of the Battle of the Warsaw Ghetto. Out of My Later Years*. New York: Philosophical Library. (p. 265).

² Einstein, A. (1960). *On Freedom. Ideas and Opinions*. New York: Crown Publishers. Inc. (p. 32).

vardır. Bu nedenle teknolojik gelişmeler doğru ve bilinçli kullanılır ve onlara destek verilirse birey daha az çalışarak kendi gelişimine daha çok vakit ayırmış olacaktır. Bu şekilde bilim ve yaratıcı faaliyetlerin de önü açılmış olur. Ancak bununla birlikte iç özgürlük olarak isimlendirdiği bir diğer özgürlük türü mevcuttur. Ruha ait olan bu özgürlük hali, bağımsız düşünceyi gerektirir. Otoritelerin baskısından ya da toplumsal kabullerin etkisinden uzak ve felsefi olmayan her türlü düşüncüsü ve alışkanlıkları dışarıda bırakan iç özgürlük Einstein'a göre doğanın çok kıymetli bir armağanıdır ve gelişiminin desteklenmesi gerekir.¹ Einstein'ın kişiyi özgürleştirme çabasının altında yatan etkenlerden biri sanıyoruz ki onu kendi arzu ve isteklerinden de bağımsızlaştırıp toplumun faydasına çalışmaya yönlendirmektir. Nitekim burada yalnızca otoritelerin etkisinden kurtulmak değildir amaçlanan, kişinin kendi arzu ve isteklerinden de hürleşmesi kastedilmektedir. Eğitim ya da otoriter baskı ile bir düşüncenin kişiye benimsetilmesi, onun kendi eğilimlerini törpülemesine sebep olacağı gibi, bu gibi yollar ile dikte edilen yeni düşünceden kurtulması da gerekecektir.

Açıklanan nedenler göz önüne alındığında Einstein açısından şunların söylenmesi mümkün görünmektedir. Dışsal özgürlük, ifade özgürlüğü olarak formüle edilebilecekken kişinin ifadede özgür olduğu, veriyi herhangi bir baskı ya da dikte edilmişlik olmadan ve kendi istek ve arzularını törpüleyerek oluşturması içsel özgürlük şeklinde betimlenebilir. Ancak burada bir paradoks varmış gibi algılanabilir. Nitekim kişi bencil isteklerini eğitim ve sanat ile törpüleyebileceken, bu gibi etkenlerin aynı zamanda onun içsel olarak özgürleşmesine mani olduğu anlaşılabilir. Muhtemelen Einstein, bu paradoksu elimine etmek amaçlı eğitim ve sanatın özgürleştirilmesini tavsiye edecektir. Amaç, eğitim ve sanat ile ideolojinin aşılması değil, yeni düşüncelerin yeşermesi için engel teşkil eden durumların giderilmesidir. Bu nedenle eğitimin ve sanatın amacı kalıplaşmış düşünceleri yahut bir başkasına ait ideolojik fikirleri dikte etmek olmamalıdır. Eğitim ve sanat hür olmalı, kişilerin şahsi gelişimini gerçekleştirilmesine ortam hazırlamalıdır.

“Mekanik Özgürlük” Bağlamında Ahlâkîliğin İmkânı

Özgür irade ve insan hürriyeti konuları mütemediyen akla “ahlâk” mefhumu-

¹ Einstein. *On Freedom*. (p. 33).

nu getirir. Zira ahlâk, iradî bir şekilde seçeneklerden iyi olanın seçimine meyil olarak formüle edilebilir. “İyilik” toplum kabulleri ya da kişinin doğru olduğuna kanaat ettikleri gibi çeşitli parametrelere göre farklılık arz eder. İnsan özgür değilse ve yapıp ettiklerini kendi isteği ve iradesi doğrultusunda yapamıyor ise bir insana ahlâklı diyebilir miyiz? Ya da Einstein`ın sıklıkla vurguladığı “ahlâk” kavramının altında yatan düşünce nedir? Nitekim Einstein`ın zihin dünyasına göre mekanik bir evren sistemine tabi olan ve bu mekanizmanın bir cüz`i suretinde olan insan için ahlâk neyse bu sisteme tabi olan bir bardak için de o olmalı değil midir? Ya da evrende daha aktif olan herhangi bir cismin devinimleri ile insan eylemleri özdeş görülebilir mi?

Elbette bu gibi soruları Einstein, kendi bilim ve düşünce sistemi içinde kendi değer yargılarına temel oluşturacak şekilde açıklayacaktır. Einstein`a göre insan aciz ve evrene söz geçiremeyecek kudrette bir varlıktır. İnsan ancak kendi dürtülerinin iteklemesi ile doğa yasalarına uygun bir şekilde eylemde bulunabilir. O, insan ırkının yaptığı her şeyin derinden gelen ihtiyaçları ve hissettiği acıyı gidermek amaçlı gerçekleştirdiğini düşünür. Özellikle de toplumsal bir varlık olan insanın bu doğrultuda kümülatif yasalar oluşturduğunu ve eylemlerini iyi ya da kötü gibi değer yargılarına göre kategorize ederken bu gibi kuralları ölçüt aldığını ima eder.¹ Bahsi geçen yasalar toplum düzenini sağlamak ve adil olanı yerine getirmek amacıyla oluşturulan düzenleyici kurallardır. Bu kurallar bazı toplumlarda ahlâk ve din sistemlerini ortaya çıkarırlar.

Einstein`a göre ahlâk ve bilim birbirlerinden ayrı metoda sahip olsa da temelde birleştikleri bir nokta vardır. Elbette olay ve olgulara karşı bilimin verileri ahlâkî değerlendirmeyi etkilemez. Ancak mantıksal düşünme, deneysel bilgi yolu ile ahlâkî değerler akılcı ve tutarlı hale getirilerek bir düzene sokulabilir ve hatta yasalaştırılabilir.² Einstein, ahlâkî değerlere mantıksal yaklaşımını matematik ve ahlâk arasında benzerlikler kurmak ile ifade eder:

Eğer temel ahlâk ile ilgili bazı öneriler konusunda hemfikir ola bilirsek, bu durumda başlangıç öncüllerinin yeterli bir kesinlikle ifade edilmeleri kaydıyla bun-

¹ Einstein. *Religion and Science*. (p. 36-37).

² Einstein, A. (1950). *The Laws of Science and The Laws of Ethics. Out of My Later Years*. New York: Philosophical Library Inc. (p. 115).

lardan, başqa bazı ahlâksal dəğərler türetilə bilər. Bu tür ahlâksal öncüllər ahlâk biliminə, aksiyomların matematikdə oynadığı rölə bənzər bir rol oynar.

Bu yüzdən şuna bənzər sorular sormanın anlamsızlığını hiç də hissetmeyiz: “Niçin yalan söylememeliyim?” Bəylə soruların anlamlı olduğunu düşünürüz çünki bu çeşit bütün tartışmalarda bazı ahlâksal öncüllər açıqça söylenmələr də doğru kabul edilirlər. Bəylə olunca da, söz konusu ahlâksal talimatın temel önmələrinə geri gitmeyi başardığımızda tatmin olma duygusu yaşarız. Yalan söylemə durumunda bu bəlkə də şu şəkildə olabilir: Yalan söylemə, başqa insanların açıqlamalarına duyulan güveni yıkar. Güven olmaksızın toplumsal işbirliğı imkânsızlaşır ya da güçleşir. Bununla birlikdə bu tür iş birliğı insan yaşamını mümkün və katlanılabilir kılmaq için esastır. Bunun anlamı, “Yalan söylememelisin” kuralını isteklərə geri döndürməkdir: “İnsan yaşamı korunmalıdır” və “Acı ve keder mümkün olduğu kadar azaltılmalıdır.”¹

Pasajdan da anlaşıldığı üzere Einstein’ın ahlâkî öğretilərə yaklaşımı daha çok pragmatik ilkeler temellidir. Normal şartlarda insanlar ahlâkî bir yargıdan söz ederken bir takım kabullerinin temelinde yattığı güdüsü ile bu kurallara uygun davranır. Oysa Einstein’ın bizlere sunduğu sistem, Kant’ın ödev duygusu şeklinde kurumsallaştırdığı ahlâkî sisteminin aksidir. Kant, ödevden dolayı ödevə uygun davranılması gerektiğini belirtirken, insanın içinden gelen sorumluluk duygusunun yalnızca onun ödevi olduğu için yerine getirilmesini, yani ödevden dolayı gerçekleştirilmesi gerektiğini tavsiye eder. Oysa Einstein’ın sisteminde ahlâkî davranış kişinin kendine ve topluma daha fazla yarar sağladığı için ifa edilir. Einstein’a göre şayet herhangi bir birey yalan söylenmemesi gerektiği kanaatinde bulunuyor ise, bireyin bu düşüncesinin altında aşkın ya da mistik gerekçeler aramak yerine, acı ve kederin azaltılması ve toplumsal yaşamın daha huzurlu devamını sağlanması için böyle bir kanaatin var olduğunu düşünmek gerektiğini belirtir.

Ahlâkî aksiyomları da birer mantık aksiyomu olarak kabul eden Einstein, tüm mantıksal aksiyomların keyfi olduğunu, insanların kedere düşmekten ve ademe gitmekten kaçınmak amaçlı başkalarına karşı kendi içinde barındırdığı duyguların birikimi sonucu gösterdikleri tepkilerden ahlâkî yargılarını oluşturduğunu ifade eder.²

¹ Einstein. *The Laws of Science and The Laws of Ethics*. (p. 115-116).

² Einstein. *The Laws of Science and The Laws of Ethics*. (p. 115-116).

Dolayısıyla ona göre ahlâkın temeli sanıldığı ya da yaygın olduğu ölçüde aşkın bir varlığa ya da dinsel bir kökene dayanmaz: “İnsanın ahlâkî tutum ve davranışı, etkili biçimde sempati, acıyı paylaşma, eğitim ve toplumsal bağlar ile gereksinimler üzerine oturtulmalıdır ve bunun dinsel bir temele hiçbir biçimde gereksinimi yoktur.”¹ Einstein`ın ifadelerinde de görüldüğü üzere o, ahlâkın kaynağı olarak insanî gereksinimleri sunar. Ona göre anlaşılan o ki, kişi acıyı paylaştığı, toplumsal bağlarını sıkı tuttuğu ölçüde ahlâklıdır. Ahlâkın kaynağı olarak toplumsal bağlar ve gereksinimler sunulduğu için, evrensel anlamda geçerli bir ahlâk yasasından söz etmek pek de mümkün olmayacaktır. Vehbi bir ahlâk anlayışı olmadığından bireyden bireye, toplumdaki topluma değiştiği gözlemlenen moral kurallar da bir problem oluşturmaya- caktır.²

Einstein`ın, toplumu düzenleyen ilkeler olarak ahlâk yasalarının oluşumu konusundaki tavsiyeleri çoğunlukla kitlesel mutluluk ve güven sağlama kriterleri üzerine bina edilmiştir. Nitekim kişide bulunan sevgi, acıma, hoşgörü gibi dürtülerin, onların bencil isteklerine göre çok daha zayıf kaldığını ısrarla vurgulayarak toplu yaşam için bir takım önerilerde bulunur. İnsanlar, kendi eylemlerinin ortak birtakım kurallar tarafından belirlenmesine izin vermeli ve bahsi geçen bu kurallar da her birey için olabildiğince çok güven ve tatmin, mümkün olduğu kadar az keder sunmalıdır.³ Ortak kuralların belirlenmesi için insanların hemfikir olabilecek yetiye ve duygusal altyapıya sahip olması gerekir. Bu altyapının oluşturulabilmesi için ortak değer yargılarının gerekliliği onun açısından itiraz kabul etmez.

Einstein, insanların korkularını gidermek amaçlı aşkın bir varlığa ihtiyaç duymaları sonucu bir takım kabullerinin olduğunu ifade eder. Bu insanlar evrensel olarak ortak bir ahlâkî yargı benimsemeden çok önce tecrübî olarak hissedilemez bir takım soyut bireysel varlıklar tahayyül ederek, onlara kendi korkularının ya da bazen hoşlantılarının nesnesi olabilecek güçleri serbest bıraktıracak yetkinlik atfettiklerini belirtir. Ona göre insanların bu gibi varlıklara duydukları inanç, onların üzerinde tasavvuru zor çok güçlü bir etki bıraktığından, tüm insanları kucaklayacak ahlâkî yargıları ve değerleri oluşturmaya çalışanlar, insanların bu gibi inançları ya da dinle-

¹ Einstein. *Religion and Science* . (p. 39).

² Oruk, Z. (2018). *Albert Einstein`ın Tanrı ve Din Anlayışı*. Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. (p. 94).

³ Einstein, A. (1950). *Morals and Emotions. Out of My Later Years*. New York: Philosophical Library Inc. (p. 16).

ri ile bağlantı kurarak sistemler oluşturmaya çalışırlar. Ona göre, insanoğlunun inanç sisteminin çoktanrıçılıktan tektanrıçılığa dönüşümü dahi onların ahlâk sistemlerinin teke indirgenmeye çalışılması ile ilgili olabilir. Nitekim ahlâk, özgün psikolojik kudretini muhafaza etmek için dinle ciddi bağlantı içine girmek durumunda kalır. Her ne kadar tek tanrıçılık olarak lanse edilse de bu din toplumdan topluma ciddi ortak özellikleri göz ardı edilerek ufak tefek farklılıklardan dolayı gerçek bir çatışma kaynağı haline gelir. Bu nedenle din, insanları, evrensel ahlâk düşüncesi ile bir araya getirmek amacına hizmet eder görünsede insanların birbirlerinden uzaklaşmalarına ve ayrışmalarına kaynaklık eder.¹ Dinin bu misyonu elbette ahlâk ile yakın ilişkide olması hasebiyle ahlâkî değerlere yaklaşımı da etkiler görünmektedir.

Einstein'in, ahlâkî yargıların nispeten önemsizleşmesine gerekçe olarak sunduğu bir başka sebep daha vardır. Nedensel ve nesnel düşünme olarak adlandırılan bilimsel düşünce, her ne kadar zorunlu olarak olmasa da insanları, dönemin şartları ve tarihin şahitlik ettikleri sebebiyle dinden uzaklaştırmış görünmektedir. Temelde ahlâk ile geleneksel anlamda sıkı bir ilişki içinde bulunan dinin değersizleşmesi, dolaylı olarak insanların ahlâk düşüncesinden de uzaklaşmasına sebep olmuştur. Ona göre dönemin politik sistemlerinin barbarlaşmasının kökeninde bu sebebin etkisi büyüktür. Elbette o, dinî sistemlerin, ahlâkî değerlerin yerleşmesi ve yeşermesindeki katkısını yadsımaz. Ancak ona göre ahlâk dinden, kilisenin otoritesinden çok daha genel ve zorunlu olup insanların en değerli varlığıdır. Bu nedenle yalnızca dinin dikte ettiği bir değer olmaktan başka insanlar için onları daha da mutlu edecek bir yaşama duymaları gereken sosyal bir ilgi olmalıdır. Her birey, kendi farklılıklarını ve özüne ait yeteneklerini geliştirecek fırsatlara sahip olmalıdır. Ancak bu gelişim için de farklılıklara saygı duyan bir toplulukta yaşanılması ve bu topluluğun en temel özelliğinin hoşgörülü olması şarttır. Farklılıklar tolere edilmeli ve hoş karşılanmalı onların insan varlığını zenginleştirecek nitelikte olduğu kabul edilmelidir. Einstein'a göre ancak bu durumda gerçek anlamda bir ahlâk sorunundan söz edilebilir. Kısaca ahlâk, sürekli değişebilen mutlak ve sabit olmayan, ortaya çıkan tüm sorunların değerlendirilmesi gerektiğini savunan, ilham veren tamamlanmayan bir iştir.²

¹ Einstein. *Morals and Emotions*. (p. 17-18).

² Einstein. *Morals and Emotions*. (p. 19-20).

Sonuç

Sonuç olarak Einstein'a göre insan, kendi biyolojik ve türsel niteliklerinin, onun eylemleri üzerindeki etkisinden dolayı içsel olarak, katı bir nedenselliğin bulunduğu determinist bir dünyada yaşadığı için dışsal olarak özgür değildir. Zira mekanik bir evren anlayışından dolayı Einstein, insanın da bu mekanizmanın bir parçası olduğunu belirterek onun iradî davranışlar sergilemesinin ihtimalinin ademinden söz eder. Nitekim insan, yaptıklarını yaparken özgürmüş gibi görünse de, onun yapacaklarına niyet etmesinin arkasında çok ciddi, ondan bağımsız parametreler mevcuttur. Kişinin eğilimleri üzerinde büyük oranda etkin olan bu olgular onun ihtiyarî seçimlerine de hudut çizer. İnsan eylemlerini değiştirememekle birlikte, eylemlerinin temelinde yatan sebeplerden olan eğitim, kültür, coğrafya gibi etkenleri esnetme yetisine sahip olup, davranışlarına yön verirken kendine kısıtlı bir özgürlük alanı oluşturur. Bu alan bireye dolaylı olarak kendi eylemlerini yönlendirme hürriyeti sağlar. Kişi, ihtiyarî eylemlerde bulunamadığından davranışlarının ahlâkîliği konusu tartışmalıdır. Einstein bu durumda, ahlâkî yargıların nesnel ve nedensel olmadığı açıklamasını getirerek evrensel bir ahlâk anlayışı sunma çabasına gider. Evet, verili bir ahlâk anlayışı söz konusu olmayabilir, ancak kişinin eylemlerini ahlâkî olarak değerlendirmemizin altında yatan yegâne ölçüt, onun kendi istek ve arzularından soyutlanarak kendini toplumun menfaatine adanması olarak kabul edilmelidir. Ona göre, insanın içinde nefret ve saldırganlık gibi toplumsal yaşama zarar verecek güçlü dürtüler mevcuttur. Ancak bu dürtüler sevgi hoşgörü ve yekdiğerinin mutluluğunu isteme gibi zayıf duygular ile törpülenebilirse insan, çok daha mutlu olabileceği bir yaşama kavuşacaktır. Bu dürtüleri törpüleyecek ortak yasalar bulma girişimi Einstein'ı ahlâk kavramının önemini irdelemeye sürüklemiştir. Ona göre, kişi ancak ve ancak toplumsal uzlaşılı ile elde edebileceği bir takım kuralları kendine ölçüt edinerek içten gelen, ayrışmaya ve çatışmaya sebep olacak bu duygularını önleyebilir, ideallerle dolu bir yaşama kavuşabilir.

Kaynakça

1. Einstein, A. (1960). *Religion and Science*. Ideas and Opinions. New York: Crown Publishers. Inc.
2. Einstein, A. (1950). *Moral and Emotions*. Out My Later Years. New York: Philosophical Library. Inc.

3. Einstein, A., & Freud, S. (2009). *Niçin Savaş?*. (Ed.: Isaac Asimov, Çev.: Emre Ak). Ankara: Ayraç Yayın evi.
4. Einstein, A. (1950). *The Laws of Science and The Laws of Ethics*. Out of My Later Years. New York: Philosophical Library. Inc.
5. Einstein, A. (1950). *To the Heroes of the Battle of the Warsaw Ghetto*. Out of My Later Years. New York: Philosophical Library, Inc
6. Einstein, A. (1950). *Why Socialism*. Out of My Later Years. New York: Philosophical Library. Inc.
7. Einstein, A. (1960). *On Freedom*. Ideas and Opinions. New York: Crown Publishers. Inc.
8. Einstein, A. (2013). *Din ile Bilim*. Bilim ve Felsefe Yazıları. Ankara: Sentez Yayıncılık.
9. Einstein, A. (trs.). *Dünyayı Nasıl Görüyorum*. Dünyamıza Bakış. (Çev.: Eyüboğlu, S., Erhat, A., Günyol, V., Çapan, C., Öztürk, İ. & Anday, Y.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
10. Einstein, A. (trs.). *Niçin Sosyalizm*. Dünyamıza Bakış. (Çev.: Eyüboğlu, S., Erhat, A., Günyol, V., Çapan, C., Öztürk, İ. & Anday, Y.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
11. Jammer, M. (1999). *Einstein and Religion: Physic and Theology*. New Jersey: A Princeton University Press.
12. Merdin, S. (1996). *Tanrı'ya Koşan Fizik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
13. Oruk, Z. (2018). *Albert Einstein'in Tanrı ve Din Anlayışı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
14. Spinoza, B. (1984). *Etika*. (Çev: Hilmi Ziya Ülken). İstanbul: Ülken Yayınları.
15. Spinoza, B. (2014). *Mektuplar*. (Çev.: Emine Ayhan). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
16. Spinoza, B. (2015). *Kısa İnceleme*. (Çev.: Emine Ayhan). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
17. Spinoza, B. (2016). *Tractatus Theologico-Politikus*. (Çev.: Cemal B. Akal-Reyda Ergün), Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
18. Yaldır H., & Kiraz, S. (2018). "Nedensellik, Bilim ve Metafizik". *Kaygı*, sayı: 11.

Zehra Oruk

The Problem of Freedom and Morality in Einstein`s Mechanical Universe
(abstract)

As one of the most important theoretical physicists of 20th century, Einstein`s perspective on human science has foundations that cannot be isolated from his view of science. Physics understanding of that time was built on Newton`s theory of causality and cases (phenomenon) were tried to be evaluated within the framework of a strong cause-effect relation. Although Einstein revised the Newton theory and caused radical changes in science, as stated in his own words, Newton`s causality theory is the basic criterion for Einstein`s view of life. For this reason, as Einstein explained all the phenomena in the universe with a cause-effect relation, he has also made the causality theory as a criteria while looking for basis of human actions and intentions. He presupposed serious physical obstacles, when considered human behaviors in the context of the freedom problem. However, there is another factor that can harm human freedom. Some of the genetic and biological hereditary characteristics of the person are quite efficient on his tendency. In addition to this, the issues of will and morality that cannot be evaluated separately from the freedom issue, also felt the need to be clarified at this point. Hence this situation will confront us with the problem of the source of morality. In this study, Einstein`s view of human freedom and morality will be studied and tried to be enlightened.

Keywords: Human, Freedom, Morality, Religion, Society, Causality, Determinism

Зехра Орук

***Проблема Свободы и Морали
в Механической Вселенной Эйнштейна***
(резюме)

Как один из величайших физико-теоретиков 20-го века, взгляд Альберта Эйнштейна на гуманитарные и социальные науки имеет неотъемлемую основу, для его взглядов на позитивные науки. Понимание физики того времени основывалось на теории детерминизма Ньютона, и все социально-научные события пытались оценить в рамках причинно-следственной связи. Хотя и Эйнштейн пересмотрел теорию Ньютона и привел к радикальным изменениям в науке, как он часто указывал в своих трудах, теория детерминизма Ньютона был основным критерием взгляда Эйнштейна на жизнь. Таким образом, когда Эйнштейн объяснил все явления вселенной причинно-следственной связью, он также выдвинул теорию детерминизма в качестве критерия при поиске основ человеческих действи и намерений. Он предполагал серьезные физические препятствия, при рассмотрении

человеческого поведения в контексте проблемы свободы. Однако, есть еще один фактор, который может навредить свободе человека. Некоторые генетические и биологические наследственные характеристики человека достаточно эффективны по его склонности. Тем не менее, на данном этапе надо прояснить проблемы воли и морали, которые нельзя рассматривать отдельно от вопроса о свободе. Такая ситуация тесно связана с проблемой источника морали. Наша статья посвящена взглядам Эйнштейна на человеческую свободу и мораль и предприняты попытки исследовать связи между ними.

Ключевые слова: человек, свобода, мораль, религия, общество, причины и следствия, детерминизм

Zəhra Oruk

Eynşteynin mexanik dünyasında hürriyyət və əxlaq problemi

(xülasə)

XX əsrin böyük fizik nəzəriyyəçilərindən biri olan Albert Eynşteynin humanitar və sosial elmlərə baxışı, pozitiv elm sahələri haqqındakı görüşlərindən təcrid edilməyəcək əsaslara malikdir. Dövrünün fizik anlayışı Nyutonun səbəbiyyət nəzəriyyəsi üzərində qurulmuş və bütün sosial və elmi hadisələr səbəb-nəticə əlaqəsi çərçivəsində qiymətləndirilməyə çalışılmışdır. Eynşteyn Nyutonun nəzəriyyəsini yeni baxışla dəyərləndirməsi elmdə köklü dəyişikliklərə səbəb olsa da, Nyutonun səbəbiyyət nəzəriyyəsi onun özüünün də əsərlərində tez-tez qeyd etdiyi kimi, həyata baxışının əsas meyarıdır. Belə ki, Eynşteyn kainatdakı bütün fenomenal hadisələri səbəb-nəticə əlaqəsi kontekstində izah etdiyi kimi, insan düşüncə və davranışları üçün rasio-nal zəmin axtararkən səbəbiyyət nəzəriyyəsinə yönəlmişdir. Azadlıq problemi kontekstində düşünüldüyündə insan davranışları qarşısında ciddi maddi-fiziki əngəllərin olduğunu düşünən Eynşteynə görə, insan azadlığına xələl gətirə biləcək başqa bir vacib amil də var. İnsanın bəzi genetik və bioloji xüsusiyyətləri onun iradəsində olduqca təsirli amillərdəndir. Ancaq azadlıq məsələsindən ayrı düşünülməsi mümkün olmayan iradə və mənəvi məsələlər də bu məqamda açıqlanmağa ehtiyac duymaqdadır. Bu vəziyyət əslində əxlaqın mənbəyinin nə olduğu problemi ilə də yaxından əlaqəlidir. Məqaləmizdə Eynşteynin insan azadlığı və əxlaqa dair baxışlarına toxunulacaq və onlar arasındakı bağların araşdırılmasına çalışılacaqdır.

Açar sözlər: İnsan, hürriyyət, əxlaq, din, cəmiyyət, səbəb-nəticə əlaqəsi, determinizm

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.02. 2020

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 26.02. 2020

Çapa qəbul edilmişdir: 03.03. 2020